Strijd om de stad

JAAN KROSS

Strijd om de stad

Vertaald door Frans van Nes

2019 Prometheus Amsterdam

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij de financiële steun van Eesti Kultuurkapital en het Nederlands Letterenfonds.

EESTI KULTUURKAPITAL

Nederlands letterenfonds dutch foundation for literature

Oorspronkelijke titel *Rakvere romaan*
© 1982 Jaan Kross
© 2019 Nederlandse vertaling Uitgeverij Prometheus en Frans van Nes
Omslagontwerp Tessa van der Waals
Illustratie omslag Carl Ungern-Sternberg, Rakvere gezien vanuit het noordoosten, 1827/ Estonian History Museum en Anton Graff, Portret van Friedrich August von Sivers, 1793-1797/Art Museum of Estonia
Lithografie omslag BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk en opmaak Willem Morelis
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 4115 8

I

1

Op de morgen dat ik met onze jongeheren met de slee van de slotberg naar het landgoed terugkeerde, kwam Tiio me zeggen dat de oude dame me meteen wilde spreken. Maar wat die me vertelde en hoe dat gesprek verliep, vergt eerst enige uitleg over hoe ik daar op het landgoed Rakvere terecht was gekomen.

Ik had daar sinds het voorjaar van 1764, oftewel sinds een jaar, de taak om twee kleinzoons van mevrouw Gertrude von Tiesenhausen op te voeden. Haar dochter, mevrouw Jakobine, de tweede van de zes kinderen van de oude dame die nog in leven waren, zal waarschijnlijk iets over de veertig zijn geweest. Aanvankelijk was deze dochter gehuwd geweest met de Lijflandse generaal-majoor Albedyll, die enige tijd voor mijn komst naar Rakvere was overleden. Vervolgens was de generaalsweduwe met een heer Rennenkampff getrouwd en naar het buitenland vertrokken. Ik had begrepen dat de oude dame om een of andere reden niet met het tweede huwelijk van haar dochter had ingestemd, hoewel menigeen haar gelukkig zou hebben geprezen, omdat de nieuwe schoonzoon de rang van luitenant-generaal bekleedde. In elk geval waren de kleinzoons achtergebleven om door hun grootmoeder te worden opgevoed. Ik heb hun moeder nooit in levenden lijve ontmoet en ik weet nog altijd niet of het feit dat de kinderen daar woonden vooral te wijten was aan het plichtsverzuim van hun moeder of aan de machtsuitoefening van de grootmoeder over haar dochter. Naarmate ik de oude dame beter leerde kennen, leek het laatste me steeds waarschijnlijker.

Ik weet niet precies hoe de vork juridisch in de steel zat, maar de eigenlijke bazen van het landgoed waren in elk geval de zoon van

de oude dame, mijnheer Jakob, en zijn vrouw Wilhelmine, geboren Baranoff, de dochter van een Estlandse landraad. Naar ik had begrepen was de oude dame met deze schoondochter met haar knappe gezichtje evenmin erg ingenomen. Zodoende bewoonden Jakob en zijn gezin de ene vleugel en wij, dat wil zeggen de oude dame met haar kleinkinderen, de bediende, de kok, de koetsier, het kamermeisje en ik, de andere. Met kerkelijke feestdagen en op de verjaardag van de oude dame, als er gasten waren, ontmoetten de bewoners van de beide vleugels elkaar natuurlijk glimlachend in de grote eetzaal: onder vreemde ogen werden de onderlinge spanningen onder het tapijt geschoven. Maar op gewone dagen wisselden de bewoners van de ene vleugel met die van de andere niet meer dan groeten en koele beleefdheden uit, en dan meestal zo dat de oude dame die van mijnheer Jakob en vooral van zijn vrouw verwachtte te krijgen, terwijl ze met haar antwoorden uiterst zuinig was. Juist vanwege hun koele onderlinge betrekkingen was ik daar trouwens in huis gekomen. Anders hadden immers de opvoeders van de kinderen van mijnheer Jakob en mevrouw Wilhelmine, een huisleraar en een Franse gouvernante, de jonge Albedylls ook wel onder hun hoede kunnen nemen. Maar volgens de oude dame had de huisleraar, een jongeman van het eiland Rügen, een te hoge dunk van zichzelf, al had hij de universiteit van Greifswald bijna doorlopen, en de Française scheen een Provençaals dialect te spreken. In feite kwam het er natuurlijk op neer dat de schoondochter van de oude dame niet capabel was om voor haar kinderen fatsoenlijke opvoeders te kiezen, terwijl Jakob zijn vrouw in opvoedingszaken helaas niet tegensprak. En omdat ik in Tallinn op het juiste moment het pad van de oude dame had gekruist en niet helemaal ongeschikt leek voor deze taak, was ik meteen precies de man geweest die ze zocht.

Mijn pupillen, Gustav van twaalf en Bertram van negen, waren echte blagen. Ik was er, zij het met de nodige moeite, in geslaagd me bij hen min of meer te doen gelden. Ze gedroegen zich in elk geval beleefd tegen me. Voor zover kleinkinderen Tiesenhausen zich tenminste beleefd hoefden te gedragen tegen een arme *hofmeister* uit de burgerstand, die ook nog eens geen getuigschriften van Duitse

universiteiten kon overleggen. Bovendien wisten de jongens en alle andere bewoners van het landgoed maar al te goed dat de vader van die hofmeister niemand meer of minder was geweest dan de klokkenluider van de Heilige Geestkerk van Tallinn.

Dat de oude dame het zich verwaardigde om het met mij over de zaken te hebben waarvoor ze me bij zich liet komen, had overigens niets te maken met mijn taken als opvoeder van haar kleinkinderen. Haar onverwachte openhartigheid was te danken aan het feit dat ik behalve haar huisleraar in zekere zin ook haar persoonlijke secretaris was geworden. Ik had in verband met dat soort werkzaamheden ook voor het eerst haar aandacht getrokken. En omdat het voor het vervolg tamelijk belangrijk is, zal ik eerst uit de doeken doen hoe wij elkaar hebben leren kennen.

Ik had mijn studie in Duitsland wegens geldgebrek moeten afbreken, was juist weer terug in Tallinn en had fortuinlijkerwijs een bron van inkomsten, of in elk geval een potentiële bron van inkomsten, aangeboord: ik werkte sinds een week of drie op proef als hulpgriffier bij het Landgerecht van Estland. Op een morgen werd ik ontboden door gerechtssecretaris Bahr, die me opdroeg om mevrouw Tiesenhausen op te zoeken en aan te horen wat ze me te vertellen had. Ik sloeg mijn versleten pelerine om, want het was een gure vroegevoorjaarsdag, stak het slotplein over en meldde me bij de oude dame in het oude stenen nest van de Tiesenhausens, dat aan de rand van de Domberg stond. Daar hoorde ik bij een kop koffie haar verhaal aan.

Mevrouw bleek in Tallinn te zijn om te procederen. Een paar mannen uit het vlek Rakvere, boeren van haar landgoed, een stuk of vijf onverlaten, hadden bij het Landgerecht van Estland een klaagschrift tegen mevrouw ingediend. Ze beweerden dat hun voorouders volgens het Lübeckse stadsrecht vrije stadsburgers waren geweest en dat hun voorgeslacht slechts onder dwang van de Brederodes en de Tiesenhausens, en heel tijdelijk, onder het juk van het landgoed was geraakt, en dat mevrouw Tiesenhausen nu hun land wilde afpakken en hun huizen wilde neerhalen om de grond voor het landgoed om te laten ploegen, waartegen ze de bescherming van het Landgerecht inriepen.

Volgens mevrouw was het klaagschrift het toppunt van brutaliteit en stond het vol ongefundeerde lariekoek, maar ik had het natuurlijk niet gelezen. Mevrouw moest nu met een repliek komen. Bij de vele eerdere rechtszaken die ze had gevoerd, had ze altijd een keur aan mannen ter beschikking gehad die zo'n stuk konden schrijven, de een nog ervarener dan de ander. Maar ongelukkigerwijs zat de heer Von Zo-en-zo, die voor zulke kwesties de meest aangewezen persoon scheen te zijn, in Petersburg, en een ander heerschap, voor wie zo'n weerwoord ook een peulenschil zou zijn, was helaas ziek ('U ziet, zelfs hooggeleerde heren zijn niet in staat om zelf het moment uit te kiezen waarop ze ziek zijn!'). De functionaris van het Landgerecht die mevrouw eergisteren scheen te zijn aanbevolen, hield er kennelijk een zo onfatsoenlijke levenswandel op na dat mevrouw zich er niet toe kon verlagen hem in de arm te nemen. En een lagere ambtenaar had – moet u zich voorstellen! – voor zo'n simpel schrijfklusje van tevoren een vergoeding willen afspreken ('Alsof hij bang is dat ik hem niet zal betalen! Of dat ik me het bedrag dat hij na afloop van zijn werk in rekening brengt, niet kan veroorloven!') En toen zei mevrouw dat men haar nu *mij* had aanbevolen en vroeg ze mij om die repliek in orde te maken.

Nu, ik moet toegeven: ik hoorde de oude dame zorgvuldig uit over de essentialia van de zaak en maakte wat aantekeningen voor mezelf. Ik kreeg van haar ook wat blaadjes met notities, sommige met een paar regels, andere met enkele tientallen, notities waarvan de onduidelijkheid overigens in volledige vrouwelijke tegenspraak stond tot de duidelijkheid van haar mondelinge uitlatingen. Diezelfde avond had ik haar repliek af. Ik had al eerder gemerkt dat zulke dingen me gemakkelijk afgaan en dat anderen zich daarover verwonderen, terwijl ik het zelf eerder prettig dan vermoeiend werk vind. Ik had het privilege van Sigismund August, de politieverordening van Claes Tott uit de Zweedse tijd en de Budberg-Schradercodex aangehaald (die teksten stonden in het Landgerecht alle drie in de kast en er werd in dit soort gevallen steevast naar verwezen) en er op eigen gezag nog aan toegevoegd dat de stad Rakvere sinds 1302 inderdaad over het Lübeckse recht beschikte, maar dat dit recht op die plek inmiddels samen met de stad zelf

was verdwenen – op het moment dat vorst Sjeremetev, toen hij ons in 1703 van de Zweden bevrijdde, de stad zo grondig in de as had gelegd dat er geen stuk hout meer te vinden was en er geen steen meer op de andere stond. Tot slot had ik nog geschreven – het was me ter plekke te binnen geschoten – dat er nauwelijks iemand te vinden zou zijn die er eer in stelde om zijn huidige rechten met het verleden van Rakvere te onderbouwen. Had de zalige Balthasar Ryssow die stad niet al tweehonderd jaar geleden als een klein Sodom bestempeld?

Twee weken later had mevrouw Tiesenhausen me opnieuw ontboden en me te kennen gegeven dat het Landgerecht de eisen van haar boeren had afgewezen en de opstellers van het klaagschrift tot veertig slagen met de roede had veroordeeld. Maar ze had me niet laten komen om me dat te vertellen, maar om te vragen of ik er misschien voor voelde om huisleraar bij haar te worden.

Men kan concluderen dat ik dat aanbod aannam. Ik moet er wel bij zeggen dat ik dat niet deed omdat ze me drie roebel per maand bood, meer dan ik van het Landgericht mocht verwachten, plus kost en inwoning. In elk geval was dat niet de enige reden. Mevrouw vertelde me namelijk ook dat de geseling van de boeren die zich zo laaghartig over haar hadden beklaagd, volgens de aanwijzing van de gouverneur aan het leengerecht van Viru-Järva over twee weken plaats diende te vinden. En de straf moest, ter afschrikking en lering van het volk, op het marktplein van Rakvere ten uitvoer worden gebracht.

O God, ik wist maar al te goed dat het Landgerecht het klaagschrift hoe dan ook zou hebben afgewezen. Zelfs als de oude dame geen moeite had genomen om een weerwoord te schrijven, had de hoogadellijke rechtbank het stuk van die ingebeelde boerenpummels van tafel geveegd. Maar als het weerwoord van mevrouw Tiesenhausen krachtelozer was geweest, hadden ze heel misschien geen slagen met de roede gekregen, of in plaats van veertig paar niet meer dan twintig of dertig… Het valt me nog steeds zwaar het op te schrijven, maar tot op zekere hoogte voelde ik me schuldig aan de lijfstraf die de boeren moesten ondergaan. Natuurlijk ga ik er ook weer niet heel erg onder gebukt. Daarvoor is de gesel-

roede hier te lande een te alledaags verschijnsel. In Pruisen ligt dat trouwens niet anders. Niet alleen op de landgoederen, maar ook op de universiteiten is het schering en inslag. Zelf heb ik mijn rugdoop van de pedel van de universiteit van Jena ontvangen. Maar ik moet zeggen dat het schouwspel dat het marktplein van Rakvere te wachten stond op een wonderlijke, even beklemmende als prikkelende manier de omstandigheid was geweest die me hiernaartoe had gelokt.

2

Ik droeg Tiio dan ook op om ervoor te zorgen dat de jongens hun besneeuwde jassen uittrokken en zouden worden drooggewreven, stampte mijn laarzen schoon en trad bij mevrouw binnen.

De oude mevrouw Tiesenhausen was een lange, zeventigjarige, voor haar leeftijd bijna magere vrouw met scherpe gelaatstrekken, grijzend haar en ogen die niets van hun fonkeling verloren hadden. Zo kon om futiliteiten in paniek raken en zelfs gezeur over bijkomstigheden was haar niet vreemd. Maar als het om ernstige zaken ging, leek het omgekeerde het geval. In de familie deed een legende de ronde over de kalmte die ze als meisje tijdens een schermutseling in de Noordse Oorlog tentoon had gespreid. En ik had verschillende keren te horen gekregen hoe adellijk koelbloedig ze was gebleven toen de schuren van het vroegere franciscaner klooster, die tegenwoordig door het landgoed gebruikt werden, op een septembernacht afbrandden. Het onheil had er niet alleen uit bestaan dat de helft van de rogge al in de schuren had gelegen, maar ook dat de straffe oostenwind de plukken vuur via het park regelrecht op het dak van het herenhuis had afgestuurd. Ik kan me het soevereine, zij het van de vuurgloed rood aangelopen gezicht waarmee ze dat had gadegeslagen goed voorstellen. En precies dat gezicht, maar dan tamelijk bleek, zag ik ook nu tegenover me. Uit de geur die in haar kamer door haar eau-de-cologne heen te bespeuren was, maakte ik op dat ze zich zojuist door Tiio met valeriaan had laten bedruppelen.

'Mevrouw had me willen zien?'

De oude dame zei: 'Doe de deur goed achter u dicht, Berend – Goed. Ondanks uw jonge leeftijd hebt u me een paar keer heel goede

raad gegeven. En u weet dat Jakob in Duitsland zit en de andere kinderen – ach, die zitten overal en nergens. Ik sta er dus nog meer alleen voor dan gewoonlijk. En ik zou graag uw advies willen horen. Alleen moet u eerst zweren dat u uw mond zult houden. Ja, ja. Steek uw rechterhand op. Goed zo. Zweert u het?'

'Ik zweer het.'

'Neemt u plaats.'

Ik ging tegenover haar zitten, in de krakende leunstoel bij het krompotige tafeltje. Ze streek met haar fijne, oude, wat bruingevlekte ringloze hand over het borduurwerk van het tafelkleed en keek me plotseling aan. Veertig jaar geleden moest ze een opvallend mooie vrouw zijn geweest.

'Berend, is u hier de laatste tijd ook iets bijzonders opgevallen?'

Het leek een wat eigenaardige vraag. Maar ik liet mijn tijd in Rakvere plichtsgetrouw aan me voorbijtrekken. Wat voor bijzonders had ik gemerkt moeten hebben? Een gewoon landgoed. Een van de luisterrijkere van dit land, maar los daarvan toch niet speciaals. Met gewone mensen. Uit de hoogste kringen van dit land. Ach, hier zijn ze een beetje meer zus en ginds een beetje meer zo. Bovendien had ik geen persoonlijk vergelijkingsmateriaal uit andere adellijke families. Ik schudde mijn hoofd.

'Iets bijzonders – nee.'

'Herinnert u zich die Fransman – u was hier toen al in huis – die van Petersburg naar Tallinn reisde, vorig voorjaar, die bij mij kwam middageten – die markies?'

Ik kon antwoorden: 'Jawel. Een klein mannetje met een allongepruik. Alleen zijn naam ben ik vergeten. Dubois of Dufois of zoiets.'

De oude dame zei: 'Ja. Dat zou kunnen. Die man is overleden. En nu blijkt dat hij een rotzak was.'

Zulke woorden nam de oude dame niet vaak in de mond, maar verrassend was haar kwalificatie ook weer niet. Ik zweeg en wachtte op het vervolg. Mevrouw stak haar hand onder het tafelkleed (ze had een paar ietwat kamermeisjesachtige gewoontes) en haalde een brief tevoorschijn.

'Leest u deze brief. U hebt immers gezworen. Deze kreeg ik vandaag uit Petersburg. Dan zult u het begrijpen –'

Ik nam de brief aan en las hem door, zonder eerst iets te vragen. Hij was opgesteld in het Frans, in een keurig kopiistenhandschrift, en hij was niet ondertekend. Hij ging zo:

Mon cher cousin!

Ik heb je een maand geleden over de dood van onze lieve oom hier in Parijs en over zijn onverwacht karige erfenis geschreven. Maar waarover ik het nog niet heb gehad, zijn de aantekeningen van zijn reizen naar Rusland. Die heb ik nu doorgenomen. Het zijn er een heleboel, negen dikke mappen vol, en ze zijn voor het merendeel interessant genoeg om er ooit een paar boeken mee samen te stellen. Ik geloof dat ik daar wel een uitgever voor zal kunnen vinden, wat misschien een pleister op de wonde van onze erfenis kan zijn. Natuurlijk is niet al het materiaal net zo spannend als de bladzijde die ik dadelijk voor je ga overschrijven, ten eerste om je een indruk te geven van de smakelijke hapjes die er in ooms la te vinden zijn en ten tweede omdat je degene waarover het op deze bladzijde gaat, persoonlijk kent… Oom schrijft:

In de lente van 1764 reisde ik van Sint-Petersburg naar Reval*. De weg komt langs een vlek dat ooit een stad is geweest en Rakvere heet. Dat oord is eigendom van baron Tiesenhausen, bij wiens weduwe ik uitspande op het landgoed, dat ook Rakvere heet. De barones nodigde me uit voor het middagmaal en vertelde me aan tafel onder andere het volgende:

'U zit nu op de stoel van mijn overleden man. En ik kan me alle jaren herinneren dat achter deze stoel graaf S. stond, in zijn kamerbediendenlivrei. Die was destijds een lijfeigene van ons. Die man zou niets tegen mij hoeven te hebben – behalve dat hij inderdaad mijn lijfeigene is geweest – maar geloof me of niet: hij zit me voortdurend op de huid. Hij laat me enorme kosten maken aan advocaten en aan rechters, dankzij wie er niet weinig weduwen en wezen in de wereld rondlopen. Hij probeert mijn boeren tegen me op te hitsen door ze wijs te maken dat ze de rechten en privileges van stadsburgers hebben en dat ze vrije mensen zijn in plaats van mijn onderhorigen. Zijn intriges en gekonkel hebben ertoe geleid dat ik

* Duitse naam van Tallinn

in mijn eigen huis geen rust meer heb en mijn leven niet meer zeker ben. Laat ik je vertellen hoe hij carrière heeft gemaakt. Toen hij uit Rakvere was gevlucht, kwam hij in Petersburg terecht, waar hij in dienst wist te komen aan het hof van keizerin Elisabeth. Eerst kreeg hij een klein baantje in de keuken. Maar hij was een welgeschapen man en je kon van verre zien dat hij een echte krachtpatser was. Stap voor stap maakte hij promotie, eerst tot hoflakei, toen achtereenvolgens tot keizerlijke tafelbediende, opperlakei, kamerjonker en kamerheer en ten slotte tot hofmaarschalk. Toen Catharina II de troon besteeg, ging hij in ruste. En nu resideert hij op zijn prachtige landgoederen, als een van de hoogste heren van Rusland.'

Ik legde de brief op tafel en de oude dame schoof hem weer onder het tafelkleed. Ze keek me aan.

'Nou?'

Ik vroeg: 'En wat voor raad had mevrouw van mij verwacht?'

De oude dame riep vol ongeduld: 'Mijn God! Ik wil uw mening horen: wat moet ik in deze situatie doen?'

Ik zei: 'Om een poging te kunnen doen om daar antwoord op te geven, moet ik eerst een paar vragen stellen.'

'Vraag maar op!'

'Is het verhaal dat in deze brief wordt verteld in overeenstemming met de waarheid?'

'Volledig, helaas. Al die laaghartige intriges zaten me namelijk heel hoog. En ik dacht nog wel dat die markies een edelman was.'

Ik vroeg: 'En wie is die graaf S.?'

De oude dame schudde misprijzend haar hoofd. 'Daar was u dus nog niet opgekomen? Dat is –' Ze trok haar mond scheef en zei met ironische volledigheid: '…*mijnheer de rijksgraaf en* général en chef *Karl von Sievers van Vaivara*.'

Voor zover ik wist waren er inderdaad geen andere graven met een S die hofmaarschalk waren geweest en kennelijk in Virumaa woonden. Daar was ik een ogenblik geleden zelf ook al opgekomen, maar dat belachelijke vermoeden had ik op slag verworpen. Ik kon alleen maar vragen, met een traagheid die diep nadenken voorwendde: '…En mevrouw weet *honderd procent* zeker dat ze tegen die Fransman over graaf S. de waarheid heeft gesproken?'